

EVAKUACIJA TIFUSARA I RANJENIKA

I oslije jednodnevnog odmora u rejonu Prozora, krenuli smo cestom uz samu desnu obalu Rame ka Neretvi.

Ispred nas kretala se kolona zarobljenih Italijana. Obojene glave, premoreni i izglednjeli, kretali su se tromo i poslušno izvršavali svako naredenje pratioca. Poneki bi izletio na brzinu iz kolone, da bi odsjekao komad mesa od butine konja ili vola koji su ležali pogodeni rafalima avionskih mitraljeza ili bombi. Brzo su se vraćali u kolonu i u hodu jeli ugrabljene zalogaje.

Kolona se sporo kretala putem izrovanim avionskim bombama. Neprijateljski avioni neprekidno su nas pratili, mitraljirali i bombardovali. Međutim, usjeci i stijene kanjona Rame pružali su nam dobru zaštitu. Osjećajući se potpuno sigurnim, pratili smo avione kako prilično visoko prave zaokrete, nadlijeću kanjon, otpuštaju snopove bombi koje se jedno vrijeme nepravilno obrću i lete za avionom, da bi se najzad usmjerile pravo na zemlju. Većina je eksplodirala u rijeci, a nas su zapljuskivali samo udari vazduha i mlazevi vode.

Po izlasku iz uskog i dubokog kanjona naišli smo na prošireni izlaz — manju ravnicu — gdje su nas avioni prosto čekali. Polako su kružili iznad nas i spuštali se na efikasan domet svoje mitraljeske vatre. Naš komandir Kecman komandovao je da se smaknemo sa ceste udesno, uz stranu jednog manjeg grebena. Avioni su počeli da tuku cestu. I ovoga puta osjećali smo se sigurnim. Na vrijeme smo se sklonili.

U popodnevnim časovima napustili smo dolinu Rame. Kolona zarobljenih italijanskih vojnika i dalje je u pokretu ka Neretvi sa sprovodnicima. Prethodnica naše brigade krenula je udesno, da bi do pada mraka stigla u selo Dolac. Tu je trebalo da prihvati kolonu tifusara i ranjenika, a zatim da ih sprovodi do Neretve i dalje za glavnim snagama.

Predveče smo stigli u selo Dolac i razmjestili se u školu i po obližnjim kućama. S nama je bio komesar brigade Ljubo Babić. Ostao je sa našom četom koja će se kretati na začelju kolone tifusara, da bi prikupila i evakuisala bolesne i ranjene koji budu izostali. Kuvar je rastovarao konja i počeo da priprema večeru, dok su borci zamoreni maršem prilegli da se odmore. Kecman je postavio straže i uputio patrolu. Do večere je bilo još daleko. Već su počeli da prolaze ešeloni ranjenika i bolesnika.

Pored nas je prošao ešelon lakše ranjenih i bolesnih. Kolona se kretala sporo sa češćim prekidima i zastancima. Poneki bi se interesovali da li je daleko Neretva, nadajući se vjerovatno da će po njenom prelasku naići na povoljnije uslove. A zatim su nailazili sve teži ranjenici i tifusari, prvo na konjima, a zatim na nosilima, koje su nosili borci naše brigade.

Kada spustiše dvojica nosila sa teškim tifusarima, na prvim poznadoh školskog druga Miloša Šobata, borca 3. krajiške brigade. Ležao je nepomično i gledao oko sebe. Nije me odmah prepoznao i tek kada ga upitah kako je, da li je gladan, on kao da se prenu, poznade me i jedva čujnim glasom reče da već tri dana nije ništa jeo. Radostan što mogu nešto za njega učiniti izvadih parče hljeba koje sam nekako bio sačuvaovao. Htio sam da mu ga dam cijelo, ali i tifusar sa drugih nosila zatraži hljeba. Podelio sam im. Nosioći ih ubrzo odniješe sa ostalim za kolonom.

Naide i druga grupa na nosilima i kad ih spuštise na zemlju, prvi ranjenik mi se takođe obrati sa »imaš li malo hleba«. Nisam ga imao, ali sam brzo otrčao u kućicu gdje je bila naša kuhinja. Pod sačom se pekao hljeb, a kuvar je baš bio otišao po vodu. Podigao sam sač, brzo otkinuo oko pola polupečena hljeba i ostatak ponovo pokrio. Podijelio sam drugovima na nosilima. Tog momenta, čini mi se, nisam osjećao glad, iako tog dana nisam pojeo ni svoje mršavo sljedovanje hljeba.

Tu, u selu Dolac ostali smo do ponoći. Za to vrijeme kolona tifusara stalno je prelazila — bolje reći miljela. Već je počela da nailazi i komora jedinica koje su vodile zaštitničku borbu. Naša četa trebalo je da krene iza posljednjeg ešelona ranjenika i bolesnika i da u pokretu prikuplja zaostale. Prije polaska Ljubo nas prikupi i reče da ne smijemo dozvoliti da nam bilo ko izostane. Četa se po vodovima uključila u kolonu, a ja sam sa komesarom brigade ostao u posljednjoj desetini. Pozadi nas se sa zaštitničkih položaja čula mitraljeska i mino-

bacačka vatra. Neprijatelj je vršio jake napade, dok su mu naše zaštitnice na uzastopnim položajima pružale žilav otpor. Krenusmo polako za kolonom, kontrolišući da pored puta ili u nekoj kući nije ostao koji tifusar.

Prošli smo Ramu i stigli do Neretve. S druge strane reke isprečio se Prenj sa strmim i kamenitim obroncima. Snijeg je pokrio sve iznad doline rijeke. Dok smo prilazili rijeci, neprijateljske »štuke« su se ustremljivale na nas. Naleti, zasipanje manjim bombama i mitraljiranje smjenjivali su se jedno za drugim. Pa ipak, u kanjonu Rame nismo imali velikih gubitaka. Došli smo do srušenog željeznog mosta. Iz vode su virili samo pojedini ramovi i spone, preko kojih su postavljene daske za prelazak naših jedinica. U koloni po jedan prelazak se odvijao prilično dobro. Problem su bili ranjenici na konjima i nosilima. Prelazak grupa koje su nosile ranjenike odvijao se sporo, tako da se kod mosta nagomilalo mnogo nosila. A i velika uzbrdica s one strane Neretve, uz greben Prenja, gotovo je ukočila pokret.

Trebalo je hitno preći Neretvu i ubrzati pokret. Tu na prelazu pretila je opasnost od avijacije, a i neprijatelj sa začelja mogao je svakog časa da pristigne.

Tražili smo mogućnosti za prelazak van ovog mjesta. Neretva ima strme obale, duboka je, a uz to i prilično brza. Nakon kraćeg izviđanja primijetili smo, oko jedan kilometar sjevernije, neku žicu zategnutu preko rijeke. Pošli smo do tamo. Grupa od 5 do 6 tifusara držala se za žicu i polako gazila po vodi. Kad smo stigli, oni su već bili na sredini rijeke. Zastali smo i gledali. Onaj na čelu, držeći se za žicu, zalazio je sve dublje u vodu. Kad mu je doprla do vrata izgubio je tlo pod nogama i počeo bespomoćno da pliva na mjestu držeći se za žicu. Nije imao snage da produži, a ni da se vrati. Zvao je u pomoć, ali kako da mu se priđe i pomogne!? Držao se nekoliko minuta i kada se zamorio, popustio je i voda ga je odnijela. Ubrzo je nestao pod vodom i više ga nismo vidjeli. Za njim je i drugi prošao na isti način. Treći koji je išao pozadi pokušavao je da se vrati, ali nije uspio. I njega je odnijela matica. Jedva smo uspjeli da preostalu dvojicu vratimo.

Pošto ovdje nismo smjeli prelaziti, vratili smo se mostu i preko njega prešli. Za momenat bio je prekinut prelazak bolesnih i tifusara, da bi se prebacile jedinice koje su žurile na položaje prema četnicima.

Na drugoj strani našli smo se u podnožju Prenja uz čije se padine išlo sporo i teško. Trebalo je nekoliko časova penjati se, da bi se obišli gotovo najviši visovi ove planine. Podnožjem se nije smjelo ići jer je bilo pod neposrednom kontrolom Talijana koji su držali Konjic i njegovu okolinu. Artiljerija iz Konjica neprekidno je tukla sjeverne padine Prenja i kolone u pokretu. Dok se kolona pješaka tifusara i drugih bolesnika do Neretve kretala prilično dobro, situacija se po prelasku izmijenila. Sada su ranjeni i bolesni na konjima i nosilima prešli naprijed, a kolona ranjenika — pješaka, kada je počela da se penje uz padine Prenja, ponadala je od iznemoglosti, gladi i hladnoće. Naši pokušaji da ih pokrenemo samo su djelimično uspijevali. Snijeg je bio pokrio sve i naša kolona ocrtavala se kao crna isprekidana traka na sniježnoj bjelini. Naša 7. krajiška brigada otišla gotovo cijela naprijed, raspoređena po ešelovima ranjenika i tifusara. Mi na začelju morali smo kupiti, pomagati i podsticati one najiznurenije. Tifusari su sve više izostajali iza kolona i čekali nas. Neki od njih već su ležali nepomični na snijegu, neki su se sklonili u obližnje katunske kolibe. Podizali smo ih, pridržavali, molili da krenu, ali bez uspjeha.

Oni koji su krenuli jedva su prolazili koju stotinu metara, pa su ponova sjedali. Posebnu brigu i teškoće činila nam je artiljerija koja je djelovala iz Konjica i dve-tri eskadrile »štuka« koje su nas pratile i zasipale bombama i mitraljeskom vatrom. I dok smo prethodnog dana kroz kanjon Rame imali zaklon i bezbrižno posmatrali nalete i dejstva aviona, ovdje smo bili potpuno nezaštićeni. Ako bismo se mi zdravi nekako i sklonili, kolona ranjenika i bolesnika bi potpuno stala.

Poslije svakog napada aviona sve više drugova ostajalo je prikovano uz zemlju sa koje se više neće doći. Nikakve mjere maskiranja nisu vrijedele. Moralo se ići baš tuda, jer drugog puta nije bilo.

Nas petnaestak zdravih sa komesarom brigade bilo je nedovoljno da na začelju napravi red i omogući pokret bez zadržavanja. Jer oni izostali bili su zaista nesposobni za dalji pokret. Njih je trebalo nositi, a nas je bilo malo. Iza nas ostale su samo čete koje su teškom mukom zadržavale nadiranje neprijatelja. Vatra sa zaštitničkih položaja bila je sve bliža, a poneko zrno prelijetalo je preko nas. Tifusare koji su usto bili i ranjeni sklanjali smo po kolibama i katunima, a ostale smo užurbano dizali nastojeći da ih pokrenemo. Sjećam se jednog krupnog

tifusara koji se kretao ispred mene ljuljajući se prtinom lijevo-desno. Iznenada se okliznuo i pao licem ka zemlji. Potrčasmo da ga pridignemo ali bez uspjeha. Okrenusmo ga na leđa, ali je već umirao. Ostavismo ga i nastavismo pokret dalje.

U kolibama na prevoju dviju kosa sklonio se veći broj ranjenika i bolesnika koji su izostali iza svojih ešelona. Ovo mjesto je pružalo tužnu sliku. Kolibe, oko metar visoke, sa ulazom za ovce, bile su ozidane od kamena, bez maltera i sa strmim krovom od dasaka. U njim se zavuklo oko 30 tifusara. Naložili su vatru od koje se zapalilo suvo đubre i stvorio ogroman dim. Dim je privukao avijaciju koja je počela da tuče nemilosrdno. Uđoh u jednu kolibu punu zagušljivog dima od koga se ništa nije videlo. Osjećam pod nogama ljude, pozivam ih da izađu napolje, ali se niko nije odazvao. Izadoh i rekoh komesaru da je unutra puno bolesnika koji će se pogušiti. Ponova smo ušli obojica, govorili im da je neprijatelj blizu, da moramo krenuti, ali sve uzalud — niko se nije javio niti je izašao. Pokušavali smo da ih izvučemo napolje, ali bez uspjeha. Izvukli smo samo jednog. Kad se osvježio na vazduhu pogleda nas i reče: »Drugovi, nemojte me ostaviti«. Lijeva noga mu je bila odbijena ispod koljena i umotana u staro čebe. Prepoznade Ljuba i reče da je radnik iz Drvara i član Partije. Ljubo i ja ponesosmo ga žureći se da pristignemo kolonu. Nosili smo ga posrćući, a mitraljeska zrna već su proljetala oko nas. Tužna srca napustili smo katune pune ranjenika i tifusara.

Kad stigismo začelje koje se kretalo ka selu Bijeloj, spazismo Jova Došena kako vodi konja. Na njemu je prije kratkog vremena jahao jedan bolesnik koji je pogođen mitraljeskim zrnom pri napadu avijacije, pao smrtno ranjen. Na konja smo stavili ranjenika bez noge.

Prije nego što smo počeli da se spuštamo u selo Bijelu naišli smo na veoma jak uspon kojim se i zdrav čovjek može samo bauljanjem popeti. Uz to, uzbrdica je bila okrenuta prema Konjicu odakle je neprijatelj dobro osmatrao i tukao artiljerijom, tako da je čitava ova strana bila izrovana granatama. Po njoj su ležali mrtvi tifusari i poneki sprovodnik. Tuda se moralo proći jer drugog prilaza Bijeloj nije bilo. U napetom stanju polako smo se penjali da bismo se kasnije spustili ka selu Bijeloj.

Pozadi nas bio je Jovo sa konjem i ranjenikom. Udolje u podnožju strane bilo je puno mrtvih konja i drugova koji su se, zahvaćeni eksplozijom, otkotrljali niza stranu. Kad smo bili

gotovo pri vrhu i malo nam trebalo da se prebacimo i zaklonimo iza kose, začu se pucanj topa iz Konjica i eksplozija iza nas. Zatim otpoče plotunska paljba. Ljubo i ja smo bili na samom vrhu uspona, kad granate počеше da eksplodiraju po sredini strane. Ko se tu našao pao je pogođen od parčadi granata i otkotrljao se nizbrdo.

Jedna granata eksplodirala je blizu nas i parčad pogodiše konja na kome je bio ranjenik. Jovo je ranjen u ruku. Konj se sa ranjenikom otkotrlja baš tamo gdje je vatra bila najžešća. Granate ih obojicu razniješe.

Začelje kolone se spuštalo u Bijelu. Selo je zaštićeno sa svih strana okolnim visokim kosama, te iako je bilo na domaku uspješne artiljerijske vatre iz Konjica, nije mogla da ga neposredno tuče. Na sreću, minobacači nisu mogli da dobace. I dejstvo avijacije je popustilo, nešto zbog visine ljeta, a nešto što se preorijentisala prema Kalinoviku, kuda su naše glavne snage prodirale.

U selu je bilo tridesetak kuća. Do našeg dolaska, sve su kuće bile zauzete za teže ranjenike i tifusare. Lakši ranjenici i zdravi borci naše brigade razmjestili su se po voćnjacima, vrtovima i štalama na kraći predah. Mi smo ostali pod jednim drvetom, mislim da je to bila kruška. Ovdje nije bilo snijega, a toplije vrijeme nam je dobro došlo za odmor. Rječica Bijela stalno je opsednuta s obje strane lakšim bolesnicima i tifusarima koji su se čistili i prali veš. Nekoliko kuhinja pripremalo je toplu hranu. Ovo nas je okrijepilo za nove napore i teškoće.

Prva noć u Bijeloj prošla je u miru, pa smo se dobro odmorili i naspavali. Ujutru, poslije umivanja na rijeci i doručka okupili smo se po četama i održali sastanke, na koje su došli i komesar brigade, njegov zamjenik i drugovi iz politodjela. Kod nas su došli Mijuško Sibalić i Dušanka Kovačević. Pošto je iznio političku situaciju, Mijuško je govorio o našem daljem pokretu, zadacima i teškoćama koje nam predstoje. Zatim se prešlo na diskusiju o problemima sa marša od Prozora do Bijeje, kada je brigada imala zadatak da sprovodi kolone tifusara i bolesnih. Sastanak je protekao u drugarskoj atmosferi. Drugovi su slobodno, bez ustručavanja, govorili o svojim propustima kao i o nedostacima drugih.

Nakon održanog sastanka Mijuško i Dušanka su se zadržali neko vrijeme s nama u razgovoru i šali. Poslije ručka naš komandir Kecman naredio je čišćenje oružja.

Za tri dana u Bijeloj dobro smo se odmorili i potkrijepili. Dok smo se mi, začelje kolone, nalazili u selu, naši su već osvajali Kalinovik, kuda je kolona ranjenika i tifusara polako nastavljala pokret. Za ova tri dana iz sela su odlazile veće i manje grupe i ono se postepeno praznilo. Bataljoni naše brigade već drugog dana su zauzimali svoje mjesto u poretku za sprovođenje bolesnika i ranjenika preko Glavatičeva ka Kalinoviku. Trećeg dana u Bijeloj se nalazila samo komora i dio naše brigade koji je određen u zaštitnicu. Kada je komora počela izlaziti iz sela i formirati kolonu za pokret prema Boračkom jezeru, sa padina Prenja, ispod samih vrhova, jedna grupa četnika je otvorila vatru i izvršila napad. Vjerovatno su mislili da je komora bez zaštite. Odmah je naša četa krenula uz brdo prema stijenama odakle su četnici otvarali vatru.

Očekivali smo da će i Talijani iz Konjica podržati napad četnika. Međutim, bilo je obratno. Talijanska artiljerija, misleći vjerovatno da to partizani napadaju četnike, obasula je četničke položaje. Četnici su morali da prekinu napad i da se povuku. Ovog puta Talijani su nam zabunom dobro pomogli u protjerivanju četnika.

Kolona sa komorom nastavila je pokret i u selu je ostala naša četa kao zaštitnica, sa Čulibrkovom četom. Stab brigade nalazio se u pokretu sa glavnim snagama, a sa zaštitnicom je opet ostao komesar Ljubo. Spremali smo se za pokret i samo smo čekali da sa položaja stigne Čulibrkova četa, pa da kao zaštitnica krenemo za kolonom. Međutim, Čulibrkova četa nikako da siđe u selo, jer je na položaju odbijala povremene napade Nijemaca i četnika, izlažući se opasnosti da je neprijatelj okruži. Vidjeći da se četa ne povlači komesar Ljubo je napisao naređenje da se hitno povuče, priključi našoj četi i nastavi pokret. Za prenošenje ovog naređenja određeni smo Plećaš i ja.

Komandir Čulibrk nalazio se na visokoj kosi iznad sela udaljenog oko 5 km. Penjanje je bilo teško. Plećaš i ja ostavismo šinjele i sa dosta municije kretosmo uz brdo pokriveno rijetkom šumom i kamenjarom. U toku našeg boravka u Bijeloj primijetili smo da se po ovome terenu vrzmaju manje grupe četnika. Išli smo u cik-cak, jer je penjanje pravo uza stranu bilo nemoguće. Kada smo odmakli oko kilometar i po iznad sela, kretali smo se s puškama »na gotovs«. U tom napetom stanju

primijetili smo jednog četnika kako se pognut povlači, vjerovatno da bi javio svojim. Plećaš se nije dugo dvoumio. Nanišani, odjeknu pucanj i četnik se svali na zemlju. Odjeknu još nekoliko pucnjeva i ubrzo se pojavi grupa četnika. Kretali su se prema nama otvarajući vatru. Nas dvojica se prebacismo u skokovima prema položaju. Međutim, i Culibrk je, čuvši pucnjavu, uputio jednu desetinu boraca da vidi šta se dešava. Kad izbismo pod jedno uzvišenje primijetismo naoružane ljude.

— Sta ćemo sad, reče Plećaš, naprijed ne možemo, a do Čulibrka se mora stići. Evo, četnici nas opkoliše. Na to ja viknuh:

— Ko je gore?

— Partizani iz 7. krajiške — odgovoriše. Mi jurnusmo gore prema njima. Objasnismo im šta se desilo i oni se rasporediše i jurnuše prema grupi četnika. Poslije kraće borbe četnici odstupiše. Na položaju zatekosmo samo jednog koji se izbezumljen sakrio u neki žbun. Na naš poziv odmah diže ruke. Ubrzo smo s njim stigli do Čulibrka koji je sa četom krenuo ka Bijeloj. Kad uz put upitamo četnika odakle je rodom, on odgovori: »Iz Bosanskog Petrovca«. Ovaj njegov odgovor nas zbuni. Gotovo cijela Čulibrkova četa, a i nas dvojica, bila je iz okoline Petrovca. Znali smo lično sve koji su otišli u četnike, ali ovog nismo poznavali. Čudilo nas je to što je bio dobro obučen a sa dugom bradom, jer četnici iz Petrovca nisu imali ovako velike brade. Reče da se preziva Teofanović, što nas još više začudi, jer takvog prezimena u Petrovcu nije bilo. Na kraju se sjetih da sam od starijih slušao kako je ranije u Petrovcu živio neki bogati trgovac Teofanović koji je imao dva sina. Kasnije se odselio u Beograd gdje je kupio kuću. Ime četnikovog oca slagalo se sa imenom trgovca o kome je bila riječ. Ovo je zapravo bio njegov sin. Iz daljnjeg razgovora doznali smo da je ovaj četnik završio filozofski fakultet i da je bio u četničkoj organizaciji. Po kapitulaciji bivše jugoslovenske vojske upućen je u Hercegovinu da organizuje četnički pokret.

— Kako to — upita ga jedan drug — ti završio fakultet pa u četnike, da nas Krajišnike brukaš? — Četnik se malo zbuni, sleže ramenima i ne odgovori.

Obje čete su kao zaštitnica krenule za kolonom ka Boračkom jezeru i Glavatičevu. Četnika je Ljubo uputio u štab brigade. Napuštajući Bijelu tužna srca smo gledali grobove drugova koji su tu završili svoj borbeni put.

Trebalo je da prenoćimo u rejonu Boračkog jezera. Tu smo ponova stigli začelje kolone tifusara i lakših ranjenika. Oni su u toku noći nastavili preko Glavatičeva ka Kalinoviku, a mi smo se razmjestili po nekom gaju po grupama, naložili vatre i pripremali se za prenoćište. Spavali smo jedan uz drugog sa oružjem, obezbjedeni stražama i patrolama. Noć je bila prilično hladna, pa je većina dočekala zoru budna.

Prije polaska sahranili smo nekoliko teških bolesnika i ranjenika koji su u toku noći umrli. Među njima prepoznali smo i Petrovčane Mila Balabana¹ i Zlatka Turića². Umrli su kao iscrpeni tifusari.

Zaštitnica je nastavila put ka Kalinoviku, gdje nas je čekala naša brigada. U Kalinoviku smo se oprostili od tifusara i ranjenika koji su nastavili put u selo Miljevine.

Savo NOVAKOVIC

¹ Mile Balaban aktivno je radio još od 1922. godine i borio se kao komunista. 1935. godine izabran je za predsjednika opštine u Bosanskom Petrovcu, na listi Udružene opozicije.

² Zlatan Turić, apotekar iz Bosanskog Petrovca, bio je i do 1941. godine u redovima naprednih zajedno sa Ilijom Došenom, Bogdanom Kapelanom, Milošem Novakovićem, Lazom¹ Latinovićem i dragim. U ustanku kao prvoborac naročito se istakao pri spasavanju srpskog življa od ustaškog pokolja.